

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. III. Magyar és finnugor jelentéstörténet

Szerk. BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS. Szeged, 2003. 196 lap

Évekkel ezelőtt Szegedről indult útjára az a kezdeményezés, amely – tudományos ülések keretében – rendszeres fórumot kívánt biztosítani a nyelvészeti kutatásokban újabban némileg háttérbe szorult nyelvtörténeti vizsgálódásoknak. A kezdeményezés sikerét jól mutatja, hogy 2002 októberében már a harmadik olyan konferenciának adott otthont Szeged, amelynek színvonalas előadásai egységes szempontok szerint megszerkesztett kötetben azóta napvilágot is láthattak (2003.).

A tanácskozás – az első rendezvény mondattörténeti és a második alakítottörténeti tematikája után – a magyar és a finnugor jelentéstörténetet választotta kiemelt témájául.

Ismertetésemben e kötetet nem előadásonként igyekszem szemlélni, hanem elsősorban problémakörökre koncentrálni. Ezt az eljárást két tényező is indokolhatja: egyrészt az, hogy a kiadott kötet előszavában a szerkesztők már röviden szóltak az egyes tanulmányok jellegéről, céljairól, rendeltetéséről (5–6), másrészt pedig e módszerrel talán egységében sikerül láttatni a jelentéstörténeti kutatásokban újabban született eredményeket és a közöttük rejlő összefüggéseket.

A nyelvtudomány horizontján az 1970-es évek legvégén új tudományterület bukkan fel: a kognitív nyelvészet. Ennek az utóbbi negyedszázad alatt igencsak látványos, eseménydús pályát befutó irányzatnak az egyik fontos tudományos műhelye Kolozsváron működik, és képviselőinek sorában olyan neves szakembereket tudhat, mint a „Mindentudás Egyeteme” című televíziós tudományos-ismeretterjesztő sorozatban „A világ jelentésszerkezete” címmel előadást tartó SZILÁGYI N. SÁNDOR, vagy az e kötetben is színvonalas tanulmányt jegyző fiatal kutató, FAZAKAS EMESE. A kognitív nyelvészet szerint a nyelv az embernek a világról való felfogását képezi le, és minthogy szoros egységet alkot a kognitív folyamatokkal, megértése is a megismerő tevékenység folyamatainak a függvénye (FAZAKAS 15). A kognitív nyelvészet a nyelvtörténeti vizsgálatokban is új módszert teremthet, segítségével a nyelvi változások természete jobban megérthetővé válik, de – amint azt FAZAKAS is hangsúlyozza – mindenre természetesen a kognitív nyelvészet sem adhat választ (21). A nyelvtörténeti vizsgálatokat segítő módszerekről szólva fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy e vizsgálati lehetőségek olykor nem várt helyről érkeznek: a természettudományok vagy az informatika világából. Olasz matematikusok például számítógépes tömörítő eljárásokat használtak fel nyelvek tipológiai összehasonlításához, s e módszer segítségével a filogenezishez hasonló „rokonítási” fát kaptak. E vizsgálatok arra is fényt derítettek, hogy a magyar nyelv jelen állapotában a mai török és uezbg nyelvhez áll közel, míg a finnugor nyelvtől igencsak távol helyezkedik el (BENCZE–CSÉBFALVI 7).

A nyelvtörténeti vizsgálatok közismerten nagy adatigényének a kielégítésére sokféle forrás kínálkozik a kutatók számára, ezek azonban részben más-más közelítésmódot követelnek meg tőlünk. Jól példázza ezt a kötet tanulmányainak e tekintetben tapasztalható sokszínűsége is. Vallatóra foghatók például a régi magyar nyelvemlékek: GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ a XVII. századi nyelvállapot felderítésére tett kísérletet korabeli jogi iratok felhasználásával (63–6), MIZSER LAJOS a szótörténet terén tett rövidke kiránduláshoz hívott segítségül egy XVII. század végi Kővár vidéki leltárt (147–50), RÉVAY VALÉRIA pedig a Szalkai-kódexben fennmaradt, több száz szónyi Szalkai-glosszák alapján végzett szókincsvizsgálatokat (165–8). Ez utóbbi nyelvemlék nyelvtörténeti forrásértékét növeli, hogy sok archaikus alakot őrzött meg, s a témakörök változatossága miatt is gazdag és értékes anyagot kínál a XV. századi szókincs vizsgálatához.

A magyar lexikográfia nemzetközi mércével mérve is kimagasló eredményeire, a nyelvtörténeti jellegű szótárakra ugyancsak bizton támaszkodhatnak a lexikával kapcsolatos kutatások. T. SZABÓ CSILLA tanulmánya azt bizonyítja, hogy Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” (SzT.) nemcsak nyelvészeti, hanem művelődéstörténeti haszonnal is jócskán kecsegtető, szerteágazó témakörökhöz köthető adatanyagában az eddig ismert adatoknál korábbiak is szép számmal bukkannak fel (T. SZABÓ 189). B. GERGELY PIROSKA a magyar államiság és a magyar nyelv történetében is kiemelkedő szereppel bíró erdélyi fejedelemség közéleti nyelvét vizsgálva fordult a SzT.-hoz, annak főképpen törvény- és jegyzőkönyvekbeli adatanyagát használva fel a XVII. század derekáról (47–56). Az 1772–2000 közötti időszak magyar irodalmi és köznyelvének mintegy százezer szavát bemutató „Akadémiai nagyszótár” (Nsz.) „egy történetiségre is koncentráló, hagyományos szemléletű szótár” igyekszik lenni (KISS–ÓNODY–SZIRMAI 119–20, de l. még ITTÉZS 97, 99 is), amely – mint az elmúlt három évszázad „reprezentatív korpusza” – az eredeti elképzelésekhez képest szikárabb formában is az egyik legnagyobb szabású, legjelentősebb műve lehet a magyar lexikográfiának (KISS–ÓNODY–SZIRMAI 120). Jelentés- és szótörténeti, továbbá etimológiai kutatásokhoz kitűnő forrásanyagot szol-

gáltathatnak a magyar és a finnugor etimológiai szótárak is, amint ezt az EWUng.-ra támaszkodó HORVÁTH LÁSZLÓ (89–96) és GERSTNER KÁROLY (57–62), valamint az obi-ugor lexikonokat (DEWOS., GOV., WWb.) alapul vevő SIPOS MÁRIA (169–75) írásai jelzik.

A nyelvjárástörténet és a nyelvfeldrajz némiképpen speciális adatigényét a fentiekén kívül a nyelvatlások hivatottak biztosítani: „A magyar nyelvjárások atlasza” mellett e tekintetben elsősorban az 1995 óta rendszeresen megjelenő „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” említhető meg. Utóbbi megjelentetésével az ELTE dialektológiai kutatócsoportjának egyik célja az, hogy „a nagyatlasz kényszerűen csonkán maradt keleti felét kiegészítse, megteremtve ezzel a nyelvfeldrajzi makrovizsgálatok alapját” (JUHÁSZ 108). A tematikus sorba rendezett térképlapok az eddigiekhez képest újfajta összehasonlításokat is lehetővé tesznek (TERBE 191).

A 2002-es szegedi jelentéstudományi konferencián az egyik legkedveltebb, az előadásokban a legsokrétűbben felszínre kerülő problémakör a *j e l e n t é s v á l t o z á s* kérdése volt. A jelentésváltozások általános megvalósulási iránya a konkrét > absztrakt változás, amelynek szemléltetésére e kötetben is több példát láthatunk: a *remek* szó jelentésfejlődése T. SZABÓ CSILLA szerint e változásnak akár az „iskolapéldája” is lehetne (187–90). B. GERGELY PIROSKA (más szócsoporthoz tartozó elemek mellett) testrésznevek metonimikus jelentésváltozását kísérté figyelemmel, bemutatva azt a szemantikai átalakulást, amelynek révén e lexémák a közélet számára fontos elvont fogalmak kifejezésére lettek alkalmassá (47–56, de főként: 47–50). „Azok a jelentésváltozási folyamatok, amelyek a közélet számára szükséges speciális jelentéseket kialakítják, az élő nyelvben is meglévő, de már elvont jelentésekből indulnak ki, és többségükben kontextusfüggő aktuális jelentésekben realizálódnak” – összegezte a folyamat lényegét a szerző (55).

A jelentésváltozások bemutatásakor az olyan tipikusan jelentéstani szempontok, mint például az, hogy a változás során jelentésbővülés vagy -szűkülés történt-e, metaforával vagy metonimiával keletkezett-e az új jelentés, elvontabb-e a korábbi(ak)nál vagy sem stb. mellett az olyan természetű vizsgálati szempontok is figyelmet érdemelnek, mint például az, hogy mennyire függ össze az új jelentés felbukkanása a szó eredetével, szociolingvisztikai státusával, szófajával stb. (HORVÁTH L. 90). A jelentésváltozás (és vele szoros kapcsolatban a funkcionális változás) történhet magában a nyelvrendszerben gyökerező tényezők következményeként (mint amilyenek a grammatikalizáció esetei: például a HAADER LEA által tárgyalt, a mondattani folyamatok okozta jelentésváltozások vagy a T. SOMOGYI MAGDA kutatási területét képező, önálló szóból kötött morfémmá váló nyelvi elemek jelentésváltozása) és kívülről érkező hatás eredményeként egyaránt (utóbbira a GERSTNER KÁROLY által vázolt, az idegen nyelvi hatásra bekövetkező jelentésváltozásokat említhetjük meg). GALGÓCZI LÁSZLÓ a betegségnevek szitokszóvá alakulásában külső és belső befolyásoló tényezőkkel egyaránt számol: előbbinek a társadalmi, gondolkodásbeli, hitbeli (vö. tabu) viszonyok megváltozását, utóbbinak pedig a magyar orvosi nyelv kialakulását s ennek folyamányaként e betegségneveknek a köznyelvből való kiavulását jelölve meg (42).

A nyelvi (és ezen belül a jelentés-)változásokat indukáló okokat tehát – mint előbb is láttuk – hagyományosan nyelvi és nyelven kívüli tényezőkre szokás osztani. A kognitív nyelvészet azonban szakít ezzel a felfogással, és azt hangsúlyozza, hogy a diakroniában bekövetkező változások nagy része a látásmódban bekövetkező változásoknak köszönhető. Ilyen értelemben talán nincs is szükség a nyelvi változásokat irányító erőknél a külső és belső okokra történő szétválasztására, hiszen „a viszonyok változása a beszélőknek a világ dolgaihoz való viszonyának változásában keresendő, s ezeknek a viszonyoknak a változása tükröződik a változó nyelvben, míg a körülöttünk létező világ alapjában nem változik” (FAZAKAS 21). A nyelvi változások indítékainak feltárásához tehát mindössze azoknak a kognitív folyamatoknak a leképezését kell összehasonlítani, amelyek a változást előidézik.

A szójelentések felderítése a régi korok nyelvében (azaz egy-egy szó jelentésváltozásának a felgöngyölítése) nem könnyű feladat, és igen nagy körültekintést, óvatosságot igényel, hiszen az erre vállalkozó szakember könnyen abba a hibába eshet, hogy egy-egy szó mai jelentését vetíti vissza a múltba, különösen akkor, ha a régi jelentés ma már nem él – figyelmeztet a valós mód-

szertani veszélyre HORVÁTH KATALIN (75). NICOARA ANITA a Péládák Könyvében kettős kifejezések (pl. *dolog – munka, ártatlanság – együgyűség*) után kutatva szembesült ezzel a nehézséggel, és az akadályok leküzdéséhez részben a kontextust hívta segítségül (amiből ezeket a kifejezéseket kiszakítani nem szabad), részben pedig magát az író (fordítót, másolót), akiről feltételezhető, hogy azokat a szavakat, amelyeket a jelentés pontosabb megvilágítása végett egymás mellé helyezett, vélhetően egymáshoz közel álló jelentésűeknek érezhette (154). Tanulságos lehet a vizsgálatai kapcsán egy olyan százalékos arányra is felhívni a figyelmet, amely a szavak jelentésváltozási hajlandóságát szemléletesen mutatja: az általa a Péládák Könyvében fellelt kettős kifejezéseknek ma már csak 28%-a szinonima a „Magyar szinonimaszótár” és a „Magyar szókincstár” adatai szerint.

A régi szójelentések feltárásához szorosan kapcsolódik – noha főképpen a finnugrisztika érdekkörébe vág – a rokon nyelvi szójelentés-rekonstrukció kérdése. SIPOS MÁRIA az obi-ugor nyelvekben végzett efféle kutatásokat, s feladatát jócskán megnehezítette az, hogy a vogul és az osztják nyelvek genetikai rokonságból adódó egyezéseit meglehetősen nehéz elválasztani az areális kapcsolatokra visszavezethető másodlagos nyelvi jelenségektől, mivel a vogul és az osztják az ősi-obi-ugor felbomlását követően is egymás szomszédságában él, s így mindkét nyelvet gazdagon színesítik a szomszédos dialektusok egymásra hatásából származó másodlagos jelenségek (169). Ilyen helyzetben a jelentésrekonstrukciót a lexémák esetleges metaforizálódásának területi vizsgálata, a szinonimák nyelvjárási megoszlásának áttekintése, a jelentéstani mikroanalízis segítheti (174).

A jelentésváltozások speciális típusát képviselik a grammatikalizációval együtt járó módosulások. A magyar nyelvben nem ritka az a jelenség, hogy egy önálló szó önállóságát elvesztve kötött morfémává válik. (E jelenség rendszerszerű bemutatására készül 1999 óta T. SOMOGYI MAGDA gondozásában a „Magyar etimológiai toldaléktár”; vö. 177.) Az egykor önálló szó kötött morfémává válása sajátos jelentéstani szituációt, változást idéz elő. A kötött tövé alakulás (182–3) rendre olyan jelentésváltozás-típusokkal jár együtt, mint a magyar nyelvben általában megfigyelhető szójelentés-változások: azaz az alaki önállóság elvesztése nem eredményezi a lexikális jelentés megszűnését. A toldalékmorfémává válás (183–4) ugyanakkor az alaki változás mellett szemantikai szempontból is jelentős átalakulást von maga után: az eredeti konkrét jelentés helyébe valamilyen grammatikai funkciót kifejező jelentés lép. Úgy is mondhatjuk, hogy a toldalékmorfémák esetében a jelentés teljesen összeforrt a funkcióval.

A jelentésváltozásokról szólva végül nem mehetünk el említés nélkül a szemantikai vizsgálatok gyakorlati, lexikográfiai felhasználása mellett, mivel „A szótárírás eleven példája a jelentéstani egy olyan gyakorlati használatának, amikor nem az elméletből, hanem [...] a nyelvhasználatból, tehát a valóban létező, filológiaiailag pontos, szövegkörnyezettel illusztrált adatokból kiindulva kutatjuk az egyes jelentéseket, azok időbeli fejlődését, régi és mai elrendeződését.” (KISS-ÓNODY–SZIRMAI 137). ITTÉS NÓRA a Nsz. kapcsán jegyzi meg azt, hogy egy-egy szócikk olykor jó példáját nyújtja a „jelentések hullámlásának, eltűnésének, majd újra felbukkanásának” (101).

A szemantika fontos *terminusa* a *szinonima* fogalmának a szakirodalomban számos helyen fellelhető többféle értelmezésére ugyancsak találunk példákat a kötetben. NICOARA ANITA abból az ismert gondolatból indul ki, hogy e jelenségben meghatározó szerepe van a kontextusnak: a két lexéma csak akkor tartható szinonimának, ha ugyanabba a szövegkörnyezetbe illeszkedik nem változtat a szöveg hírértékén. A dolog buktatója azonban az, hogy a mondatok denotatív azonosságát a beszélő és a hallgató dönti el, előttük kell megegyeznie a mondatok denotatív, pragmatikus jelentésének. A már korábban említett *kettős kifejezések* kérdéskörét körüljárva ugyancsak igyekszik rendet tenni a szakirodalomban felbukkanó terminusok (mint a MÉSZÖLY GEDEON által használt, a latin előzményszöveg létét hangsúlyozó kettős vagy hármas fordítások, illetve a PAPP ZSUZSANNÁnál szereplő sajátos magyarázó szerkezetek) és azok értelmezése körében. Az ő felfogásában a kettős kifejezéseknek nem kritériuma a latin előzményszöveg (tehát tágabb értelmezési lehetőséget kínál a MÉSZÖLYÉNél), viszont csak szinonim viszony lehet a tagok között (tehát nem minden magyarázó szerkezet tartható kettős kifejezésnek) (151–2). Ami pedig a *szintag-*

matikus reláció fogalmát illeti, ilyen viszonyba HORVÁTH KATALIN szerint csak olyan nyelvi elemek kerülhetnek, amelyek vagy szinonimikus (*por és hamu*) vagy antonimikus (*ég és föld*) vagy pedig fogalmi (*ördög és pokol*) mezőösszefüggésben állnak egymással (82).

Ha már a frazeológiával is kapcsolható terminusoknál (és azok definiálási nehézségeinél) tartunk, szót kell ejtenünk a FORGÁCS TAMÁS által vizsgált *unikális komponensek* problémájáról is. Noha ezek kapcsán a szakirodalom rendre csak unikális morfémaokról beszél (értve ezen az olyan morfémaikat, amelyek önmagukban nem, csupán más morfémaikkal együtt fordulnak elő: mint például a *szebb sze-* összetevője vagy a *fabatkát sem ér* kifejezés *batka* komponense), FORGÁCS az unikális lexémák létjogosultságát is fölveti, és olyan morfémaikat tekint ilyennek, amelyek bizonyos fokig szabad morféma, azaz bekerülhetnek vagy bekerülhetnének a szótárba: *batka*, *cigányút*, *duga* stb. E nyelvi elemeket a nyelvhasználók is szóként értelmezik (kihalt, régies, archaikus elemnek ugyan, de mindenképpen szónak), még akkor is, ha egy-egy ilyen egység jelentésével nincsenek is tisztában (25–6).

A szemantika és a nyelvöldrajz kapcsolata nem mondható éppen harmonikus és sokoldalúan kiaknázott viszonyoknak. A szemantika szerény képviselője a dialektológia terén JUHÁSZ DEZSŐ vélekedése szerint a következő okokra vezethető vissza: egyrészt a nyelvi variabilitás mértéke az alsóbb nyelvi szintek felől a felsőbbek felé haladva egyre csökken, s így a jelentéstan terén csak minimális területi eltérések regisztrálhatók; másrészt a szemantika a többi részrendszerrel szemben fáziskésésben van; harmadsorban a szócsoporthoz tartozó jelentésszerkezetének feltárása igen összetett feladat, és végül a helyi kultúrák és terminológiák felderítéséhez bizonyos néprajzi jártaságra is szükség van (107). A két tudományterület kapcsolatának kiegyensúlyozottabbá tételét több előadás szolgálta e konferencián is. TERBE ERIKA a szójelentés és a nyelvöldrajzi elterjedtség közötti összefüggést igyekezett vizsgálni a másodlagos emberi tulajdonságok fogalmi körébe tartozó lexémák alapján, s arra az eredményre jutott, hogy azok a szavak, amelyek a közönség számára lényegesebb tulajdonságokat fejeznek ki (s ezzel összefüggésben a kódolásuk ismert: például *bátor*, *gyáva*), szóöldrajzi szempontból is egységesebb képet mutatnak, míg azokra, amelyek kevésbé megragadható tulajdonságokat jelölnek meg (például *falánk*, *kényes*), nem foglalódott le egy-egy szó, így szóöldrajzilag is jóval nagyobb a variabilitásuk, a tagoltságuk (192–4). Az 'állat utódot világra hoz' szemantikai mező átrendeződésének körülményeit tárja elénk szóöldrajzi térképlapok segítségével JUHÁSZ DEZSŐ. Úgy véli, hogy az általános és nagy nyelvtörténeti múltú visszatekintő *ellik*, *fial* igék mellett a speciálisabb, a faj egyedeit megnevező főnevek igésítését (azaz a *borjazik*, *csikózik* típus létrejöttét) az az általános szemantikai törvényszerűség magyarázhatja, hogy a jelentésmezők átrendeződésének egyik fő mozgatórugója minden nyelvújításban a minél nagyobb specifikációra irányuló törekvés (111). A specifikációval függ össze az is, hogy amennyiben egy nyelvújításban egy adott lexémának több jelentése is ismert, közülük az általánosabbat és a nyelvújításban belül tágabb területi helyzetűt kell a legkorábbinak feltételeznünk (TERBE 195).

A jelentéstörténet és a nyelvöldrajz kapcsolatát mindazonáltal nem csupán egy nyelv területi viszonyai között szemlélhetjük. E két diszciplína összefüggésének lényegében egy speciális – nem egy adott nyelven belül, hanem nyelvek között működő – megnyilvánulására hozott példát írásában SIPOS MÁRIA, bemutatóva, hogy a nyelvekben a genetikus rokonságra visszavezethető egyezéseket areális kapcsolatok nyomán fellépő másodlagos hasonlóságok színezik. Az obi-ugor alapnyelv 'pete; petét rak' elsődleges jelentésű lexémája az alapnyelv felbomlását követően a vogulban metaforalódás következményeként 'ikra; ikrát rak' másodlagos jelentést vett föl, amely jelentés aztán – areális kapcsolatok révén, indirekt kölcsönzés útján – átkerült a vogullal érintkező osztják nyelvjárásokba is.

Nem is kívánhat magának kellemesebb kötelezettséget egy nyelvtörténeti konferencia-kötet ismertetője, mint felhívni a figyelmet arra: Szeged jóvoltából újabb tudományos ülésnek nézünk elébe. A Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke ugyanis nemrégiben újra felhívást intézett a nyelvtörténész szakemberekhez, amelyben jelezték, hogy ez év tavaszán ismét meg

kívánják rendezni az immáron hagyománnyá vált konferenciát, s ez alkalommal a tematika specializálásával sem korlátozzák az előadással jelentkezni szándékozók (bizonyára népes) táborát.

TÓTH VALÉRIA